

НЯСВІЖ

НАЦЫЯНАЛЬНЫ
ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНЫ
МУЗЕЙ-ЗАПАВЕДНІК

Ministry of Culture of the Republik of Belarus
National Historical and Cultural Museum-Reserve «Niasvizh»

ACTA ANNIVERSARIA

Collectione of academic papers of
National Historical and Cultural
Museum-Reserve «Niasvizh»

Founded in 2015

Volume IV

Niasvizh
NHCMR «Niasvizh»
2018

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Нацыянальны гісторыка-культурны музей-запаведнік «Нясвіж»

ACTA ANNIVERSARIA

Зборнік навуковых прац
Нацыянальнага гісторыка-культурнага
музея-запаведніка «Нясвіж»

Заснаваны ў 2015 годзе

Том 4

Нясвіж
НГКМЗ «Нясвіж»
2018

УДК [[908+94](476.1-21Нясвіж]+929Радзівілы]:069(082)
ББК 63.3(4Бел)я43
А43

*Рэкамендавана да друку навукова-метадычнай радай
Нацыянальнага гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Нясвіж»*

Укладальнік А. У. Блінец

Рэцэнзенты: кандыдат гістарычных навук А. А. Скеп'ян,
кандыдат гістарычных навук А. М. Янушкевіч

А43 Acta Anniversaria : зборнік навук. прац / уклад. А. У. Блінец ; рэд-кал. : А. А. Гужалоўскі (гал. рэд.) [і інш.] ; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Нац. гіст.-культурны музей-запаведнік «Нясвіж». — Том 4. — Нясвіж : НГКМЗ «Нясвіж», 2018. — 286 с., [12] л. іл. : іл. ISSN 2411-1619.

Матэрыялы чацвёртага тома зборніка навуковых прац музея-запаведніка «Нясвіж» ахопліваюць шырокае кола пытанняў, пераважна звязаных з гісторыяй роду Радзівілаў. Артыкулы даследчыкаў з Беларусі, Украіны, Польшчы, Швецыі, Малдовы прысвечаны біяграфіям асобных прадстаўнікоў роду, гісторыі рэзідэнцыі, лёсам культурных артэфактаў, якія захоўваюцца ў розных музеях. На падставе новага, невядомага раней у айчынным гістарыяграфіі матэрыялу асвятляюцца пытанні ваеннай гісторыі XVII—XVIII стст., міжканфесійных адносін XIX ст. Асобны раздзел прысвечаны дзейнасці музея-запаведніка ў 2017 г.

Выданне разлічана як на прафесійных гісторыкаў, так і на шырокае кола чытачоў.

УДК [[908+94](476.1-21Нясвіж]+929Радзівілы]:069(082)
ББК 63.3(4Бел)я43

ISSN 2411-1619

© ДУ «Нацыянальны гісторыка-культурны музей-запаведнік «Нясвіж», 2018

© Афармленне. ТАА «Колорград», 2018

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

М. А. Волкаў, кандыдат гістарычных навук

Т. В. Габрусь, доктар мастацтвазнаўства

Г. Я. Галенчанка, доктар гістарычных навук

А. А. Гужалоўскі, доктар гістарычных навук (галоўны рэдактар)

С. М. Клімаў, кандыдат гістарычных навук

А. І. Мальдзіс, доктар філалагічных навук

Мацей Радзівіл

Н. Я. Трыфанава, кандыдат мастацтвазнаўства

А. І. Шаланда, кандыдат гістарычных навук

РЭГІЯНАЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ

Ігор Кондрат'єв

ЛЮБЕЦЬКЕ-ЛОЄВСЬКЕ СТАРОСТВО ЗА ЛІВОБЕРЕЖНИХ ПОХОДІВ ЯНУША РАДЗИВІЛА

Територія Любецького староства, в її історико-географічних кордонах, сформувалася ще в давньоруські часи, коли Любеч був одним із центрів Чернігівського князівства. У політичному відношенні регіон являв собою своєрідне «яблуко розбрату» у взаєминах між Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою та Московською державою. Від 1471 р. Любеч став центром волості Київського воєводства, після Люблінської унії — центром староства., а у 1585 р. з його земель було виокремлено староство Лоевське (Лоегорське), хоча обидва старостинських уряди фактично виступали як один.

У першій половині XVII ст. Любеч став опорною базою армії Речі Посполитої у війні за Чернігово-Сіверщину [20, с. 143]. Деулінське перемир'я 1618 р. припинило московсько-польську війну, лише за Поляновським миром 1634 р. територія Чернігово-Сіверщини була закріплена у складі Речі Посполитої. Незабаром Московська держава певним чином компенсувала втрату Чернігово-Сіверщини, у 1646 р. Москві був повернутий Трубчевськ з навколишніми землями, які раніше належали Великому Князівству Литовському. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту з Литвою, Варшавський сейм 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого Князівства Литовського [21, с. 34–36].

Вже незабаром Україну охопило масове антипольське повстання. З кінця літа 1648 р. розпочався процес створення Брагінського та Речицького козацьких полків. Лоевим повстанці оволоділи у серпні 1648 р., незабаром був захоплений і Любеч [33, с. 17; 40, с. 177]. Показані селяни та міщани Лоева восени 1648 р. «поклались один одному стояти до останнього» [7, с. 230]. У вересні 1648 р. козаки активно «фортифікували Речицю, Чернігів, Мозир та інші замки» [32, с. 12; 33, с. 17].

Вважається, що саме активна діяльність козаків в цьому регіоні завадила польному гетьману Янушу Радзивілу вдарити в тил козацькій армії восени 1648 р. (у вересні Хмельницький перемиг польську армію під Пилявою) [7, с. 109].

Вочевидь, саме тоді на терені Любецького та Лоевського староств були утворені любецька та лоевська козацькі сотні. Хоча за реєстром 1649 р. любецька сотня у Чернігівському полку не фіксується. Як зазначає В. Кривошея, влітку 1649 р. існувала Лоевська сотня, але на час складання реєстру її вже не було, бо Лоев відійшов до території Великого Князівства Литовського (Лоев та Любеч були згадані серед сотенних містечок лише у 1654 р.) [22, с. 113]. Однак, ймовірно, що Лоевська сотня вочевидь належала не до Чернігівського, а до Брагінського полку (полк існував у 1648–1649 рр., на думку польських дослідників — до 1650 р.) [23, с. 73; 47, с. 53]. Цієї думки дотримується й білоруський історик С. Чаропко [45].

Любецька сотня проіснувала недовго, бо вже 1649 р. Любеч (як і Лоев) був захоплений військом Радзивіла [19]. Польному гетьману вдалося взимку 1649 р. витіснити частину козацьких загонів з регіону, але вже весною 1649 р. під Брагіним стали гуртуватися козаки, козацькі залоги були розміщені у Лоеві та Брагіні. Про наявність в Лоеві козацької сотні, що вірогідно входила до складу Брагінського полку, свідчить лист стражника ВКЛ Григорія Мирського [45].

У 1649 р. Б. Хмельницький висунув ультиматум, за яким українські міста, зокрема, Любеч, мали перейти під юрисдикцію Війська Запорозького: «почавши від Любеча до Стародубу і аждо московської границі з Трубецьком, в усіх цих названих містах... самі зробимо перепис (козаків. — І. К.)» [42, с. 52–56].

Ще взимку 1648–1649 рр. розпочався контрнаступ армії ВКЛ на чолі із Я. Радзивілом. У лютому 1649 р. був захоплений Мозир, причому осажені козаки посилали по допомогу до Лоева. У цей час з листа Радзивіла

від 23 квітня 1649 р. відомо, що чернігівський полковник Я. Кишка заборонив давати провіант військам ВКЛ з Любеча та Лоева, а в Гомель 3 квітня на прохання міщан знов вступили війська полковника М. Небаби [20, с. 232–233]. У Лоеві стояв наказний полковник Подобайло, маючи під орудою переважно піхоту та захищаючі переправу що відкривала шлях на Київ [34, с. 31].

Щоб унебезпечитись від армії ВКЛ на чолі з Я. Радзивілом, Хмельницький надіслав сюди тринадцятий корпус на чолі з полковником Іллею Голотою. Але 7 (17) червня 1649 р. у битві під Загалем (територія сучасного Речицького району Гомельської області), козацький корпус зазнав поразки, а його ватажок І. Голота загинув. Рештки корпусу відступили до Чорнобиля і сформувала там Брагінський полк, що пізніше об'єднався із армією київського полковника Михайла (Станіслава) Кричевського [31, с. 34].

На початку літа (вочевидь після 7 червня) армія Я. Радзивіла захопила Лоев. При відступі Лоевський замок був вщент спалений козаками [3, с. 45–48], але козацька залога залишилась охороняти Лоевську переправу [27, с. 114]. 27 червня (7 липня) 1649 р. рильський воевода Сонцев повідомляв про взяття Лоева військами гетьмана Я. Радзивіла: «да они ж де взяли город Лоев. А в Лоеве де сидели казаки, и тех казаков и жен и детей порубили всех» [9, с. 195]. Щоб відбити Лоевську переправу, за наказом Хмельницького наприкінці червня до Білорусі виступили козаки Чернігівського полку [1, с. 4].

В перших числах липня 1649 р. Б. Хмельницький оточив польське військо під Збаражем. Проти литовської армії Я. Радзивіла, яка загрожувала Київщині, був висланий корпус на чолі із київським полковником та «правою рукою» Хмельницького М. Кричевським. Козацький ватажок розіслав «в околиці Чернігова і Стародуба гінців з універсалами, що закликали тамошнє населення до повстання» [25, с. 391].

Приблизно 8 липня Кричевський підійшов до Чорнобиля, де до нього приєднався Чорнобильський полк під командуванням Михайла Панкевича, Овруцький полк шляхтича Київського воеводства Івана Бруяки і Брагінський полк Григорія Голоти. Кількість козацького з'єднання становила близько 20 тис чоловік, але продовжувала зростати за рахунок повсталих селян. У разі успіху з'єднання повинно було розвивати наступ на Полоцьк та Вільно. Через брак часу Кричевський рушив не шляхами, а прямо уздовж Дніпра [31, с. 35].

У цей час литовська армія просувалась територією Білорусі до лоевської переправи (як зазначають білоруські дослідники, десь до середини 1649 р. основні центри повстання на території білоруського Полісся були ліквідовані [1, с. 4]). Занепокоєний Хмельницький надіслав до Білорусі нові козацькі зағони. Весною, взявши під свій контроль переправи через Сож, козаки здійснили наступ на Гомель. Біля міста зав'язалися бої із литовськими зағонами, що тривали кілька місяців [27, с. 113–114].

Генеральна битва між козацькою та литовською армією відбулась 31 липня 1649 р. [18]. Козацька армія понесла великі втрати, на думку білоруських істориків загинуло більше 10 тис козаків (7–8 тисяч загинуло у бою, близько 3 тисяч потонуло у Дніпрі) [44, с. 55]. За оцінками Ю. Мицика, втрати Кричевського становили близько 20 тис козаків, втрати армії ВКЛ – від 5 до 17 тисяч [31, с. 41–42]. Тим не менш, побоюючись нового удару, польний гетьман відвів армію за стіни Речицького замку, тоді ж зағін був надісланий до Брагіна – вибити звідти козаків. Сам Радзивіл ще кілька днів перебував у Лоеві [1, с. 8–9; 31, с. 41–42].

Перемога у Лоевській битві значно підвищила авторитет Януша Радзивіла. На сеймі у Варшаві, що відбувся наприкінці 1649 р., гетьман кинув під ноги короля Яна Казимира 50 трофейних козацьких хоругв. На честь битви були намальовані батальні сцени, на основі яких радзивілівська мануфактура у Кореличах вже у XVIII ст. випустила серію гобеленів. Лоевська битва мала значний розголос по усій Європі [1, с. 10; 7, с. 215–216].

І все ж козацькому війську під проводом київського полковника Михайла Кричевського та чернігівського Степана Подобайла, вдалося знекровити армію Радзивіла та тимчасово зупинити її подальше просування на Київ [2, с. 156]. Зібравши сили, козацька армія розвинула наступ на захопила Гомель. Подобайло поставив тут свого намісника Гришка (можливо, це був брагінський полковник Григорій Голота, брат загиблого раніше Іллі Голоти), був обложений Чечерськ, куди Радзивіл був вимушений поспіхом перекидати війська, реальна зағроза нависла над усією центральною Білоруссю [31, с. 42].

За Зборовським договором від 8 (18) серпня 1649 р. козаки отримали право мешкати на території Чернігівського воеводства та бути під юрисдикцією гетьмана. Хмельницькому вдалося домогтися встановлення своерідної лінії розмежування між козацьким та польсько-литовським військом. У «Декларації ласки» король обмежив козацьку територію на

Лівобережжі (по лінії Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни й далі до кордону з московською державою) [14, с. 22].

Лоев був повернутий козацьким військом лише восени 1649 р. Відомо, що у листопаді 1649 р. польський король Ян Казимир вимагав від Хмельницького, щоб козаки покинули Любецький та Лоевський замки: «А так як маємо відомості, що козаки ще до цих пір знаходяться в деяких містах Князівства Литовського, як то Любечі, Лоеві та Стародубі» [38]. Однак саме Лоевська битва знекровила армію Радзивіла та тимчасово зупинила її подальше просування. Взяття Лоева стало лише тактичною перемогою армії Великого Князівства Литовського.

Після підписання Зборівської угоди обидві сторони розпочали подальші військові приготування. Значна частина шляхти Любецького староства покозачилась саме 1649 р. [19, с. 234–243; 25, с. 385–431]. Представники любецької шляхти, як професійні військові, становили основу козацької старшини Чернігівського полку. За підрахунками В. Кривошеї, питома вага шляхтичів з-поміж козаків Чернігівського полку була однією з найбільших в Україні. Частка родин шляхетського походження у козацькому середовищі становила не менше 12,6% (у Чернігівському полку – 13,5%.) це надає підстави стверджувати, що головним джерелом формування старшини була покозачена шляхта [22, с. 100, 101, 349].

Колишнє Любецьке-Лоевське староство опинилося на північно-східному кордоні козацької держави з Великим князівством Литовським. Небажання Б. Хмельницького воювати на два фронти (водночас проти польської армії та армії ВКЛ) значно підвищувало стратегічне значення регіону.

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б. Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників [36, арк. 6 зв.—7], що мали гарантувати любецькій шляхті недоторканість. У листі гетьмана до чернігівського полковника М. Небаби від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення у Любечі «множества своевольных людей... которые и за рубежом свою волю чинят и не хотят моими быт», особливо наголошувалось на необхідності захищати від свавільників любецьку шляхту: «если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных... и ты и сам и с ними тои же казни достоен будеш». У вересні гетьман ще раз нагадав чернігівському та київському полковникам про необхідність захисту любецької шляхти –

«пилно мають постерегати, жебы бунти ниякие не всчиналися, а бунтовників теж без фолги на горле карати» [13, с. 170; 42, с. 105–106].

На початку 1651 р. армія Великого Князівства Литовського почала підготовку до наступу на Лівобережжя. У свою чергу, до литовського кордону поспіхом підтягувались козацькі сили — до району Любеча та Лоева були передислоковані три козацьких полки під проводом Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка, а також союзні татарські загони [11, с. 36–37].

1 березня 1651 р. шляхтич С. Павша повідомляв Я. Радзивілу, що до Любеча підійшли три козацькі полки і що значні сили розміщені також між Любечем та Лоевим. Цю інформацію підтверджував і посол Радзивіла Мисловський. Він доповідав, що литовському війську протистоять Чернігівський та Ніжинський полки на чолі з Небабою та Подобайлом, а також Київський та Переяславський полки [35, с. 129–130].

Так звана «Битва під Ріпками» (чи «Друга лоевська битва») 26 червня (6 липня) 1651 р. стала одним із найкривавіших епізодів боротьби середини XVII ст. Армії Великого Князівства Литовського вдалося захопити контроль над лоевським бродом та розбити сили козаків. З літопису Самовидця: «войско литовское переправуется през Днепр. Старший казацкий Небаба, полковник черниговский, порвавшись несправне і скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило и много козаков порубало, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято...» [17, с. 3–12; 26, с. 61]. Мужність козаків та самого Небаби була високо оцінена литовським гетьманом Я. Радзивілом. У листі до дружини 26 червня 1651 р. він порівняв полковника з відомим полководцем Кричевським [11, с. 42; 17, с. 3–12].

Наступного дня Я. Радзивілл наказав рухатись до козацьких таборів під Ріпками. Табори виявились покинутими, до рук литвинів потрапив козацький обоз та чимало худоби [11, с. 43].

Поразка під Лоевим спричинила паніку серед козаків, вони стали відступати до Києва та Чернігова. Козацька залога (у Любечі була розміщена одна хоругва на чолі із сотником Рубанкою без бою здала Любецький замок, залишивши відкритими брами міста: «направив (Я. Радзивіл. — І. К.) пана Підбереського... щоб місто (Любеч. — І. К.) опанували, що і сталося, бо козаків ще там зостали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили». Здобутком литовського війська стали ще чоти-

ри хоругви. Залишки козацького війська (близько 10 тисяч) відійшли до Чернігова під проводом ніжинського полковника Сухині, полковників Литвиненка та Шумейка. Тоді ж до міста повернувся і Степан Пободайло. Його нашвидкуруч обрали чернігівським полковником і він відразу організував оборону міста, інші частини козацької армії відступили до Києва, а згодом і до Чернігова [11, с. 43; 15, с. 156–157].

Того ж таки 27 червня після кількогодинного перепочинку Радзивіл рушає до Чернігова. 29 червня війська гетьмана підійшли до міста. Не зважаючи на позицію чернігівського міщанства, яке бажало уникнути бою та здатись, оборону чернігівської фортеці взяв до своїх рук новообраний чернігівський полковник Пободайло. Причому, як зазначає Ю. Мицик, Пободайло не прагнув цієї посади, але відповідально поставився до нового призначення й очолив оборону Чернігова та усього краю. Радзивіл оцінював кількість оборонців міста до 40 тисяч, намагаючись уникнути кривавого конфлікту, він вирішив обійти Чернігів («юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч»), і піти на з'єднання з полькою армією до Києва. Усі спроби керманича литовської армії виманити козаків з укріплення, виявилися марними, тому гетьман відмовляється від осади і повертає до Любеча. До Любеча були спрямований й обоз литовського війська [5, с. 348–351; 11, с. 43; 33, с. 32; 35, с. 131].

Вже на початку липня 1651 р., розуміючи що у нього замало сил, Радзивіл остаточно відмовляється від штурму Чернігова. Проблематичним був і подальший похід на Київ, адже Чернігівська фортеця залишалася у тилу війська ВКЛ. Крім цього, військові залоги треба було залишити і в Любечі та Лоеві. Лише вдалий наступ військ Великого Князівства Литовського на Овруцько-Чорнобильському напрямку (біля Чорнобиля військо Радзивіла розгромило загін полковника Філона Гаркуши), дозволив Радзивілу рушити до Києва, полишивши застави лише в Любечі та Лоеві [1, с. 11; 11, с. 44–46].

Цікаво, що 14 липня 1651 р. литовський гетьман Я. Радзивіл, фактично як володар міста, офірував любецькій церкві Параскеви П'ятниці частину с. Присторонь, а священнику цієї церкви Флоріну Ревечинському (Рев'яичу), який «върнымъ будучи, состоить при войскъ Его Королевской милости въ повиновеніи», надав охоронний лист «в лагере под Любечем» [4, с. 62; 28, с. 111–112]. А вже 4 серпня 1651 р. військо Радзивіла увійшло у покинутий козаками Київ [7, с. 216].

Незабаром після виступу головних литовських сил до Києва, Любеч осадили козаки на чолі з наказним полковником С. Пободайлом: «Любеч зоставал з жолнерами в обложениу от козаків» [15, с. 157; 28, с. 9–10]. Знаходячись у захопленому Києві Радзивіл отримує інформацію про активізацію козаків Чернігівського полку. Козацькі сили на чолі з полковником Пободайлом почали облогу Любеча та Лоева, здійснювали й руйнівні рейди у глиб ВКЛ. З листа шляхтича Силича написаного у серпні 1651 р. під Мозирем відомо, що «до сих пір любецьке військо (якого є 4000 із паном Францкевичем старостою мозирським) в оточенні зостається від козаків». Козаки доходили до Брагіна та Загалля [11, с. 50–52].

Був оточений і Лоев: «у Лоеві у двох блокаузах знаходиться 800 піхотинців, полковником котрих є пан Нольт. Цей стоїть за Дніпром у потужно укріпленому блокаузі. У Любечі — 5000 різного війська, над котрим є полковником пан Матіаш Фронкевич, мозирський староста». Кілька тисяч козаків «близько підкопалися і щоденно на гердці виходять, стріляють з гармат, нападають на людей, що знаходяться в місті». Тим часом на допомогу осадженому козаками Любечу прийшло 100 литовських кіннотників. 17 вересня до Речиці надійшла нова інформація про Любеч: «вони й так три тижні й кілька днів (як бачимо, бої під Любечем розпочалися раніше 31 серпня як мінімум на тиждень, а 31-го Любеч, вочевидь, був взятий у повну облогу — І. К.) обороняються, не маючи ні в кого допомоги», а «лоєвська піхота не хоче їм допомогти». Осаджене литовське військо перебувало у скрутному становищі: «Про потугу любечан кажуть, що три тисячі було, або півтори тисячі, всі кінні зсіли з коней, побитих, померлих велика сила. У Лоеві знати з півтори тисячі було вимерло, піхоти немало. Пан Фронкевич полковник в Любечі. Часті листи приходять до місцевих панів ротмістрів з Любеча, з Лоева, заради Бога слізно просять про допомогу» [20, с. 266–267]. За підрахунками Ю. Мищика, у Лоеві залишилося усього близько 800–1000 вояків. Армію ВКЛ до того ж косила якась хвороба. У серпні 1651 р., коли шляхтич Олександр Яблоновський підвозив провіант з Речиці до Лоева, половина його хоругви лежала хвора у Речиці [34, с. 33].

Знаючи про осаду Любеча та Лоева та не бажаючи опинитися у повному оточенні Радзивіл приймає рішення залишити Київ. 1 вересня війська Радзивіла вийшли з Києва, Б. Хмельницький наказує відкрити армії ВКЛ дорогу: «Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям

припинити бої. Ці ж два козаки до Лоева й Любеча їхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облоги там тих полків литовських відступили» [11, с. 52].

Але в цілому в 1651 р. армію Хмельницького спіткали військові невдачі — на певний час був втрачений Київ, козаки здобули поразки під Берестечком, в наслідок — був підписаний невідгідний Білоцерківський договір. За договором від 17 вересня 1651 р. Чернігівське воеводство поверталось до складу Речі Посполитої, а польській шляхті поверталися усі землі — «можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи». Реєстровому козацтву наказувалось переселитися до Київського воеводства (для цього планувалося створити нові реєстри) [16, с. 244; 43, с. 276].

У вересні козаки Чернігівського полку продовжували облогу Любеча та Лоева. Зняли вони її лише 5 жовтня: «чи їм Господь Бог дав страх, чи з Корони мають щось новини, або якихось хитрощів вжили, але повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж таки дня вони тихо відправили артилерію і вози... Пободайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому наказав (Хмельницький) відступати з військом». 8 жовтня козаки «у доброму порядку» відступили від Любеча [20, с. 268]. 9 жовтня шляхтич О. Яблоновський у листі до Я. Кишки повідомляв, що п'ять тижнів облогу Лоева тримали 250 піхотинців та 260 кіннотників (ще 250 було послано в роз'їзд та вочевидь не встигли повернутися до початку облоги міста). 20 вересня війська Подобайла намагалися взяти Лоев штурмом, загинуло кілька офіцерів, біля сотні було поранено. На кілька днів було укладене перемир'я, у цей час на допомогу осадженому Лоеву прийшли загони шляхтичів Качинського та Юзефовича з Упитського та Брацлавського повітів. Однак допомога не змогла пробитися до оточених і стала у околиць міста. Облогу припинив універсал Хмельницького про укладання Білоцерківського договору. Козаки Подобайла отримали його 5 жовтня, 6-го до Лоева був надісланий трубач-парламентер. На переговорах Подобайло показав лоевському полковнику універсал про мир. Зголоднілий лоевський гарнізон тоді придбав у повстанців продовольство (запасів корового козаки мали ледь не на рік), жовніри стали пити з повстанцями горілку, радіючи миру. 7 жовтня Подобайло провів другий раунд переговорів, а 8-го козацьке військо пішло з-під стін Лоева [34, с. 33].

Сейм Речі Посполитої не імплементував положення Білоцерківського договору. Це дозволило й Б. Хмельницькому його не виконувати [14, с. 31]. Відповідно, наказ вивести козацькі частини до Київського воєводства виконувався дуже мляво. Відомо, що взимку 1652 р., коли польське військо рушило на Чернігівщину, Хмельницький наказав чернігівському полковнику С. Пободайлу не чинити йому опір та вивести козаків на Київщину [42, с. 125]. Опісля перемоги козаків 2 липня 1652 р. під Батогом, Чернігівське воєводство знову було зайняте козаками [14, с. 32].

Але Любеч залишився під владою литовського війська та став його головною опорою на Лівобережжі. У 1651 р. Януш Радзивіл за привілеєм короля Яна Казимира отримав Лоевське староство у пожалування [9, с. 194; 37, с. 59; 48, с. 395]. У 1652 р. Любеч знову перебував у козацькій облозі, але за наказом Б. Хмельницького «войска, по договорам своим, разошлись, польские по назначеным местам, а козаки в свои домаы» [39, с. 204]. Козаки-шляхтичі Любецької сотні брали участь і у другій Загальській битві у жовтні 1653 р. [32, с. 10, 14].

Вочевидь, у 1653 р. Любеч був відвойований козаками, адже у квітні 1653 р. Я. Радзивіл вже вимагав у Хмельницького звільнити Любеч, отримавши відмову: «Лоева и Любеча ему не уступит, для того что они стали по обе стороны реки Днепра. И только их поступитца, и поляком и литве будет дорога чиста во всю Украину» [6, с. 262, 266].

З листа литовського шпигуна Семена Павші від лютого 1654 р. відомо, що після Переяславської ради чимало шляхтичів колишнього Любецького староства негативно сприйняли цю подію: «Уже... увійшло збройних по сто чоловік для цих полків у Любеч... любечани тікають з цією вісткою до мене, даючи мені про це знати... й у Брагинщині велика тривога. А від цих брагинців не більш як 8 миль до Чернігова, а 6 — до Любеча. Отже, на мою думку, треба через цих любечан та інших, висланих до нас і зичливих (людей) в Україні як задніпровській, так і іншій її половині бунтувати посполство іменем його королівської мості. Тому тим любечанам я обіцяв милість вашої княжої мості, а при тому й надію на вольності від його королівської мості з допомогою вашої княжої мості... Доповіли мені також петриківські купці, котрі були в Києві: чули вони про те, що Москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій — у Переяславі» [30, с. 103–104].

У листі від 7 квітня 1654 р. С. Павши до князя Я. Радзивілла, коли до присяги московському цареві вже був приведений Київ, йшлося навіть про те, що частина шляхти Любецького староства готова піти за Річчю Посполитою проти Московської держави: «І донині, не зупиняючи своєї праці, докладно ретельних зусиль і все ж любечан і лоевців, які мешкають по різних місцях, як от у Чернігові, Ніжині, Острі, Козельці, до того привів, що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості. Вони бувають у мене і ці універсали від мене розіслали, обіцяючи мені те, що й інших мали б до цього приводити, щоб були зичливими королеві його мості, пану нашому мостивому; також і ці селяни з любецьких сіл, з цього боку Дніпра мешкаючих, такої чесноти обіцяли дотримуватися, що дай Господи Боже, аби захотіли, як обіцяли, повідомляти мене про ворога» [30, с. 107–108].

У тому ж 1654 р. розпочалась війна Московського князівства з Річчю Посполитою за землі Смоленська, України, Білорусі та Литви (війна тривала до Андрусівської угоди 1667 р.). У листі 1654 р. до кримського хана Іслам-Гірея IV Б. Хмельницький просив його йти з ордою на Лоев та Любеч, немовби «ляхи... з більшою силою готуються до нового бою, а Радзивил наближається з військами до Любеча і Лоева» [41, с. 49].

Погодимось із думкою, що у планах гетьмана Б. Хмельницького було долучити до Гетьманщини Білоруське Полісся та усе Подніпров'я. У 1654 р. у складі московського війська був сформований окремий козацький корпус на чолі із наказним гетьманом ніжинським полковником Іваном Золотаренком (козацька армія складала 20 тисяч чоловік; литовська армія — до 20 тис, без урахування замкових залог). До складу цього козацького об'єднання увійшли козаки Чернігівського, Стародубського та Ніжинського полку. Вони вели наступ уздовж Дніпра. Козакам вдалось взяти Полоцьк, Смоленськ, Друцьк, Невель, Вітебськ, Мстиславль, Дрогобич, Кричев, Могильов. Козаки Золотаренка захопили Гомель, Речицею, Рогачов, Новий Бихов, Чечерськ та Жлобін. Стара Биховська фортеця не витримала 11-місячної козацької облоги. Литовський гетьман Радзивіл був поранений під час наступу на Сміловичі та Менськ. Станом на липень 1655 р. московсько-козацька армія зайняла майже всю Білорусь (окрім Бреста, Слуцька, невдачею завершилася й облога Бихова). Таким чином, перший етап компанії виявився вдалим для московсько-козацького війська [20, с. 272].

На завойованих землях (а до них увійшло Лоевське та правобережна частина Любецького староств) почалося створення козацької адміністрації, певний час існувала й Лоевська сотня Чернігівського полку. Восени 1655 р. основне козацьке військо знов намагалось захопити Бихов. В грудні 1655 р. від ран помер І. Золотаренко, а на чолі козаків став І. Нечай [20, с. 273]. У квітні 1656 р. військові дії фактично припинилися, у травні козакам Ніжинського та Чернігівського полків було наказано повернутися до своїх осель. Але вже незабаром — розпочався новий етап компанії: на початку осені 1656 р. білоруський полковник І. Нечай змусив капітулювати Старий Бихов [10, с. 341; 12, с. 37], хоча в подальшому козацько-московське військо спіткала ціла низка невдач й втримати козакам Білорусь не вдалося.

По смерті Януша Радзивіла у 1655 р. Лоев перейшов до чернігівського воеводи (у цей час це була вже суто формальна посада — І. К.) Криштофа Тишкевича) [9, с. 194; 37, с. 59; 48, с. 395]. Опісля 1656 р. місто увійшло до Речицького повіту Мінського воеводства Речі Посполитої [24, с. 145]. Цікаво, що навпроти Лоева на любецькому боці знаходився один із постійних спостережних козацьких форпостів Любецької сотні — Лоевський [46, с. 204—205].

Таким чином, територія Любецько-Лоевського староства за часів Хмельниччини стала ключовою у військових конфліктах на Середньому Подніпров'ї. Двічі козацька армія зазнавала поразок від армії Великого князівства Литовського під командуванням польного гетьмана Януша Радзивіла. Однак велика ціна цих перемог не дала можливості армії ВКЛ повною мірою скористатися цими перемогами. Януш Радзивіл став і останнім володарем цих староств.

Джерела та література

1. Анісавец, М. І. Лоеўская бітва / М. І. Анісавец // Беларускі гістарычны часопіс. — 2006. — № 7. — С. 3—11.
2. Бантыш-Каменский, Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. — Киев : Час, 1993. — 656 с.
3. Бондар, О. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. / О. Бондар, М. Волков, І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. — 2015. — № 4. — С. 44—56.
4. Василенко, Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730 гг. / Н. П. Василенко. — Чернигов : Тип. Губернского земства, 1908. — 706 с.

5. Величко, С. В. Літопис. Т. 1 / Пер. з книжної укр. мови, вступна стаття, коментарі В. О. Шевчука; Відповід. ред. О. В. Мишанич / С. В. Величко. — Київ : Дніпро, 1991. — 371 с.
6. Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы в трех томах. — Москва : Изд-во АН СССР, 1953. — Т.ІІ. — 550 с.
7. Вялікае Княства Літоўскае : энцыклапедыя ў 2 (3) т. / Беларус. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск : Беларус. Энцыкл., 2006. — Т. 2. — 792 с.
8. Горобець, В. Иван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659) / В. Горобець // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 26–36.
9. Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского: Энциклопедия. — Минск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. — 312 с.
10. Греков, И. Б. Из истории совместной войны Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657–1659) / И. Б. Греков // Воссоединение Украины с Россией : Сб. статей. — Москва : Изд-во АН СССР, 1954. — С. 307–356.
11. Гурбик, А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. — 2006. — Вип. 6 (471). — С. 35–56.
12. Гуржий, О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право / О. Гуржий. — Київ : Основи, 1996. — 222 с.
13. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. — 740 с.
14. Дорошенко, Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. — Київ : Глобус, 1992. — Т. 2. — 349 с.
15. Енгель, Й.-Х. Історія України та українських козаків / Й.-Х. Енгель // Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. — Харків : Майдан, 1998. — С. 241–262.
16. Ефименко, А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. — Київ : Либідь, 1990. — 512 с.
17. Кондратьєв, І. Битва «під Ріпками» / І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. — 2014. — № 5 — С. 3–12.
18. Кондратьєв, І. Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення) / І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. — 2014. — № 4 — С. 3–16.
19. Кондратьєв, І. В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І. В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі : збірник наукових праць. — Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. — 278 с.

20. Кондратьев, И. В. Любецкое староство (XVI — середина XVII ст.) / И. В. Кондратьев. — Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. — 384 с.
21. Кондратьев, И. В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств у XVI — першій половині XVII ст. / И. В. Кондратьев // «Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзеянне і ўзаемаўплывы» [тэкст] : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. — С. 29—36.
22. Кривошея, В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. — Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 452 с.
23. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина: Ч. 1. Реєструрядників гетьманської адміністрації / В. В. Кривошея. — Київ : Стилос, 2005. — Вид. 2-е. — 259 с.
24. Крикун, М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун; АН України, Ін-т укр. археографії. — Київ : [б. в.], 1993. — 2-е вид. — 185 с.
25. Липинський, В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького / В. Липинський. — Філадельфія : СЕДІ, 1980. — Т. II. — XIX с.+346 с.
26. Літопис Самовидця / Підгот. до вид. Я. І. Дзира. — Київ : Наукова думка, 1971. — 208 с.
27. Макушников, О. А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк / О. А. Макушников. — Гомель : Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. — 244 с.
28. Милорадович, Г. Местечко Любеч (прежде бывший город) / Г. Милорадович. — Чернигов; СПб. : Типография губ. правления и Штаба Отд. Корпуса Внутренней стражи, 1853/1859. — 88 с.
29. Милорадович, Г. А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Антония Печерского / Г. А. Милорадович. — М. : Университетская типография («Катков и К0»), 1871. — 156 с.
30. Мицик, Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 93—110.
31. Мицик, Ю. Битва під Лоевим 1649 р. / Ю. А. Мицик // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г. п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С. А. Чаропка [адк. рэд.] і інш. — Гомель : [б.в.], 2006. — С. 34—43.

32. Мищик, Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII стст. / Ю. Мищик // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 10–26.
33. Мищик, Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні / Ю. Мищик // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12–38.
34. Мищик, Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Ю. Мищик // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г. п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). Рэд. кал. С. А.Чаропка [адк. рэд.] і інш. – Гомель : [б.в.], 2006. – С. 30–34.
35. Мищик, Ю. Степан Подобайло / Ю. Мищик // Полководці Війська Запорозького [Текст] : історичні портрети / відп. ред. В. Смолій ; Ін-т історії України Нац. акад. наук України, НДІ козацтва. – Київ : ВІК, 2004. – Кн. 2. – С. 120–136.
36. Опись в Черниговском полку сел и деревень с показанием, кто оными владеет (1730 г.) // Архив зовнішньої політики Російської імперії при МЗС РФ. – Ф.124. Спр.35. Оп.1. Арк.6 зв – 7.
37. Пашкевіч, У. Да пытання аб уладальніках Лоева ў XVI–XVIII ст. / У. Пашкевіч // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г. п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С. А.Чаропка [адк. рэд.] і інш. – Гомель : [б.в.], 2006. – С. 57–60.
38. Письмо польского короля Яна Казимира Богдану Хмельницкому с требованием распустить отряды украинских повстанцев. 1649 г. ноября 12 // Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – Киев : Наукова Думка, 1954 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/101-120/115.htm>. – Дата звернення: 19.03.2017.
39. Рігельман, О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – Київ : Наукова думка, 1994. – 767 с.
40. Смолій, В. А., Степанков, В. С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій [відп. ред.]. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
41. Тарасенко, І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. / Тарасенко, І. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты,

- Каментарі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г. п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С. А. Чаропка [адк. рэд.] і інш. — Гомель : [б. в.], 2006. — С. 49–53.
42. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 [Текст] / Нац. акад. наук Украіны, Ін-т історыі Украіны ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. — Київ : Альтернативи, 1998. — 383 с.
 43. Хрестоматія з історыі Украінскай РСР : посібник для вчителя / упоряд. : О. А. Бевзо [та ін.]; за ред. І. О. Гуржія. — Київ : Радянська школа, 1959. — Т. 1. — 747 с.
 44. Чаропка, С. Лоеўшчына падчас казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г. п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С. А. Чаропка [адк. рэд.] і інш. — Гомель : [б. в.], 2006. — С. 54–57.
 45. Чаропка, С. Спробы стварэння казацкіх фарміраванняў у Рэчыцкім павеце ў 1648–1651 гг. // Шостыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.): У 2 ч. Рэд. кал. В. М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. — Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. — Ч. 2 [Ел. рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://www.gsu.by/pages/Dounar-Zapolski/%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%BA%206.%D1%87.%D0%86.htm>. Дата доступу: 19.03.2017.
 46. Шафонский, А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. — Киев : Университетская типография, 1851. — Ч. 1–2. — 302 с.
 47. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod redakcją P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. — Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2010. — 456 s.
 48. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa : nakładem władysława Walewskiego. Druk «WIEKU», 1884. — Т. V. — 960 s.

Дата надходження до редакції: 22. 04. 2017.

ЗМЕСТ

Гісторыя роду Радзівілаў

- Мікола Волкаў*
Забеспячэнне ўзбраеннем і боепрыпасамі рэзідэнцыі Радзівілаў
у XVI – пачатку XVIII стст. 6
- Лилия Заболотная*
Изображение семьи Марии (Лупу) Радзивилл на фресках храма
Трёх Святителей в Яссах 35
- Mariola Jarczykowa*
Anna Maria Radziwiłłowa w świetle literatury okolicznościowej
i korespondencji 48
- Ирена Беньковская*
Военные музыканты Иеронима Флориана Радзивилла 61
- Jarosław Durka*
Służba wojskowa Edmunda Ferdynanda Radziwiłła w świetle jego listów
z lat 1931–1933 74

Архітэктурa нясвіжскай рэзідэнцыі Радзівілаў

- Дмитрий Никишин*
Реновация интерьеров дворцового ансамбля в Несвиже
с приспособлением под гостиничную функцию 93

Дакументальная спадчына

- Віталь Галубовіч*
Да пачатковай гісторыі бенедыкцінак у Нясвіжы: два дакумента
як папрок беларускай гістарыяграфіі 106
- Олена Русина*
Новае джерело до історыі кийўскай кампаніі Януша Радзівілла 116
- Хокан Хенрикссон*
Шведы в Несвиже в мае 1706 г. (по шведским источникам) 130

Рэгіянальная гісторыя

- Ігор Кондратьев*
Любешке-лоевскае староство за лівобережных походаў
Януша Радзівіла 144
- Маргарыта Кароль*
Рэлігійная самаідэнтыфікацыя пераведзенага ў праваслаўе
населніцтва Навагрудскага павета Мінскай губерні ў другой палове
XIX — пачатку XX стст. 160

Музейныя калекцыі і зборы

- Святаслаў Церскі, Марыяна Верхатурава*
Дзве гарматы з калекцыі Радзівілаў у зборы Львоўскага
гістарычнага музея 174
- Анатоль Сініла*
Партрэты князёў Радзівілаў са збору Беларускага
дзяржаўнага музея 185
- Анатоль Сініла*
Партрэты Ельскіх і Манюшак са збору Беларускага дзяржаўнага
музея, гісторыя паходжання і лёс 192

<i>Сяргей Егарэйчанка</i> Даследаванні калекцыі зброі і даспехаў нясвіжскіх Радзівілаў. Новыя дадзеныя аб артэфактах у зборах музеяў свету	203
--	-----

<i>Ольга Тихинская</i> Опыт консервации французской шпалеры второй половины XVII в. из коллекции музея-заповедника «Несвиж»	214
---	-----

Хроніка і інфармацыя

<i>Алена Фомчанкава</i> Выставачная дзейнасць музея-заповедніка «Нясвіж» у 2016–2017 гг.	230
--	-----

<i>Андрей Блинец</i> Исследования радзивилловской крипты в 2017 г.	239
---	-----

<i>Інэса Сабалеўская</i> Музейна-педагагічныя заняткі ў сістэме культурна-адукацыйнай дзейнасці гісторыка-культурнага музея-заповедніка «Заслаўе»	253
---	-----

Рэзюмэ	257
--------	-----

Резюме	265
--------	-----

Summary	273
---------	-----

Правілы для аўтараў	280
---------------------	-----

Навуковае выданне

ACTA ANNIVERSARIA

Зборнік навуковых прац
Нацыянальнага гісторыка-культурнага
музея-запаведніка «Нясвіж»

Заснаваны ў 2015 годзе

Том 4

Укладальнік
Блінец Андрэй Уладзіміравіч

Камп'ютарная вёрстка *Дар'я Гавіновіч*
Дызайн вокладкі *Яраслаў Мальдзіс*
Карэктар *Наталля Харытонава*

Папідсана да друку 27.06.2018. Фармат 60 × 84 1/16.
Папера афсетная. Друк лічбавы. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 26,28. Ул.-выд. арк. 14,77.
Наклад 100 асобнікаў. Заказ 14667.

Дзяржаўная ўстанова
«Нацыянальны гісторыка-культурны музей-запаведнік “Нясвіж”»
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/458 ад 18.03.2015.
Вул. Ленінская, 19, 222603 Мінская вобласць, г. Нясвіж

Надрукавана:
ТАА «Колорград».
ЛП № 02330/474 ад 08.09.2015.
220033, г. Мінск, зав. Веласіпедны, 5—904.